

ТИРАСПОЛЬСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН – ЗАРУЧНИК ОБСТАВИН (1941 р.)

Реконструйовано хід бойових дій в смузі Тираспольського укріпленого району влітку 1941 року та вказано причини його прориву.

Ключові слова: Тираспольський укріплений район, дивізія, армія, гарнізон, Дністер.

Реконструирован ход боевых действий в полосе Тираспольского укрепленного района летом 1941 года и указаны причины его прорыва.

Ключевые слова: Тираспольский укрепрайон, дивизия, армия, гарнизон, Днестр.

Tiraspol fortified area was equipped on the left (eastern) bank of the Dniester river, from the mouth of the Yahorlyk river to Kuchurhansky estuary. The left (northern) flank of the fortified area bordered and closely interacted with the right (southern) flank of the Rybnytsya FA, the right (southern) near the town Mayaky was built on the Dniester estuary. The major operational areas of the fortified area were: Tiraspol – Zatyshshya station; Bendery – Tiraspol – Rozdilna station, both areas derive to the railroad Kyiv – Odesa. The data's importance was determined with: dislocation of the Romanian army military units close to the border, broad valleys of the Reut and Byk rivers, the outputs of which are covered with gardens and forests, that allowed the enemy to come hiddenly to the Dniester, and to the dominant banks of the Dniester on the enemy's side, the possibility to counteract with enemy's land troops with its naval forces. Thus the fortified area covered an important strategic direction and took an important place in the southern defense complex of Stalin line, built on the river Dniester.

On May 31, 1941 in Tyraspol fortified area mobilization measures were carried out. To the garrison's structure were included: the 64th, the 65th, the 66th, the 72nd, the 73^d and the 74th separate machine-gun battalions, the 397th Artillery Regiment, 11 platoons of casemate artillery, the 150th Separate Intercommunication Battalion, the 136th Separate Engineering Battalion, the 221st Separate Motor platoon.

So after mobilization activities conducting the Tiraspol garrison fortified area personnel accounted more than ten thousand soldiers and commanders. The garrison of the fortified area was armed with: 632 heavy machine guns "Maxim", 285 Dehtyaryov light machine guns, about a hundred artillery cannons of various calibers, 26 MS-1 tanks (with 45-mm cannon), 100 tractors and nearly three thousand horses.

It is known that because of enemy's breach on the Mohyliv Yampil fortified area main defense line, it got the opportunity to lead active offensive operations to the south along the left bank of the Dniester. This led to the release of significant enemy forces in the rear of the Rybnytsya and flank of the Tiraspol fortified areas. After breaking through the main defense line of the Tyraspol FA near Dubossary the 9th Army troops of Southern Front came under the threat of circulation near Kodym, Kotovsk, Dubossary. Therefore, the Southern Front command was forced to give the order to move away from the main defense line of the Tiraspol fortified area.

The further actions of the Tiraspol garrison fortified area are described in the former chief engineer of the Southern Front, the Soviet Union Hero, Major General Arkady Khrenov's memoirs: "...If the Prymorska Army went beyond the Dniester in relative order, it was the great merit of the Tyraspol fortified area. Starting from July 25, 1941, the fortified area strongly beat continuous enemy attacks off. During twelve days the fortified area was kept - kept till the end, until the enemy began to bypass it from the right flank, pushing the 9th Army forces".

The Tyraspol fortified area was holding the enemy in check for twelve days, providing retreat to the Dniester Prymorska Army's parts, as it was included to its stuff at the end of July. The length of the fortified area on the front was a hundred and fifty miles. On August 4, 1941, when troops of the 9th Army retreated, exposing its right flank, a real threat of encirclement appeared. The fortified areas could be attacked from the rear and captured by the enemy together with its arms and material property. Therefore, on August 5, 1941 the Military Council of Prymorska Army gave to the Tyraspol fortified area commandant Colonel G. Kochenov order to leave long-term fire facilities, to take people with weapons, vehicles and all ammunition out, and to use it

to replenish the field troops. Commandant of the Tyraspol fortified area completed the order: during the 6th of August, 1941 under the guise of one single machine-gun battalion, and one artillery battalion that beat off numerous enemy attacks, ammunition and numerous material resources were taken off to Karpov railway station, that were loaded into wagons and sent to Odesa to which was just forty miles. In the evening the fortified area garrison, removing mounted machine-guns from the long-term fire facilities, and having exploit forty seven 76-mm casemate cannons, hastily retreated with Prymorska Army parts. The machine-gun long-term fire facilities of the Tyraspol fortified area were not prepared in advance for undermining, and that's why they were failed to destroy.

"On August 7, 1941 all the units of the Tiraspol garrison fortified area retreated to the railway station Karpov. Hence, by order of the Chief of Front Headquarter, General Sheshenin, two separate gun battalions were sent to Odesa to overhaul, and before to the disposal of the Prymorska Army headquarter from the Tiraspol fortified area garrison were sent separate battalions – Sapper and Intercommunication. The remaining individual gun battalions and an artillery regiment joined the Prymorska Army infantry divisions. Thus, the Tyraspol fortified area ceased to exist. Instead the Prymorska Army has added eleven thousand well-trained gunners, artillery, engineers, signalers, intelligence, was about 500 machine-guns and 320 hand-held heavy machine guns with 3.5 million live rounds, the regiment of artillery guns with five fighting sets for each cannon. This significantly increased the combat power of two infantry divisions of Prymorska Army".

Germans also left their memories associated with breakthrough of the Tyraspol FA. So they, in particular, wrote: The Russians fortified well the isthmus near the settlement Pogreby in the Tiraspol district, correctly assuming that the attacker, using the hidden beneficial opportunities of access to the water obstacle, in this very place and trying to make a break through and forcing a defensive position on the Dniester.

At the isthmus 3 km wide, that was the sloping, open area behind the anti- tank ditch 2.5-3 m wide, polygonal obstacles and invisible barbed wires, there were four machine guns long-term defensive facilities with twelve machine guns that fired on the front and on the flanks, and a tank fire facility for combating armored targets and artillery on opened fire positions and infantry. Among them were located numerous well camouflaged positions of the field type. Artillery fire was opposed with artillery batteries that were hidden in the valley and on the reverse slopes of hills to the east of the road Tyraspol – Grigoriopol.

Areas of heavy weapons firing were displayed after firing positions studying of defense positions, Russian drawings were not found. Field of fire from the long-term fire facilities were mostly well looked through, but facility 711 was not very favorably situated. Protection of terrains that were not covered by long-term defensive facilities and other tactically important points were provided with heavy machine guns, for them were made alternative firing positions.

With typical for Germans thoroughness and a tendency to analyze the actions of the enemy, German experts summarized the Tyraspol FA breakout: "The fact that this attack has been completed successfully in a short time with relatively small losses is the result o, firstly, the training quality of the German troops, and secondly the failure of Russian command that could not use properly the high defense possibilities of the fortified area, combining concrete ramparts and defensive positions of the field type". The preparation experience for speeding and breaking heavily fortified positions gained on the Dniester river and in other parts of the battle, it follows that the Russian defensive positions might be destroyed by means of military engineering troops, such as flamethrowers and smoke bombs combined with lumped charges of explosives and hand grenades during fire heavy weapons infantry cover.

Keywords: Tiraspol fortified area, division, army garrison, Dniester.

Тираспольський укріплений район (УР) був обладнаний по лівому (східному) берегу ріки Дністер, від гирла річки Ягорлик до Кучурганського лиману. Лівий (північний) фланг укріпленого району межував і тісно взаємодіяв з правим (південним) флангом Рибницького УРу, правий (південний) поблизу містечка Маяки спирався на Дністровський лиман. Найважливішими оперативними напря-

мами укріпленого району були: Дубоссари – станція Затишся; Бендери – Тирасполь – станція Роздільна, обидва напрями виводили на залізницю Київ – Оdesa. Важливість даних напрямів визначалась: наближеною до кордону дислокацією військових частин Румунської армії; широкими долинами річок Реут і Бик, виходи з яких прикриті садами і лісами, що дозволило противнику приховано

вийти до Дністра, а також панівних берегів Дністра на боці противника; можливістю взаємодії сухопутних військ противника зі своїми військово-морськими силами. Таким чином, укріплений район прикривав важливий стратегічний напрям і займав важливе місце у південному оборонному комплексі лінії Сталіна, зведеному на ріці Дністер [1].

На 31 травня 1941 року в Тираспольському укріпленому районі було проведено мобілізаційні заходи. До складу гарнізону увійшли: 64, 65, 66, 72, 73 і 74-й окремі кулеметні батальйони; 397-й артилерійський полк; одинадцять взводів казематної артилерії; 150-й окремий батальйон зв'язку; 136-й окремий інженерний батальйон, 221-й окремий авто-транспортний взвод. Кожен окремий кулеметний батальйон мав у своєму складі: управління батальйону з підрозділами забезпечення, п'ять кулеметних рот, два взводи казематної артилерії [1].

Отже, після проведених мобілізаційних заходів особовий склад гарнізону Тираспольського укріпленого району нараховував більш ніж десять тисяч бійців і командирів. На озброєнні гарнізону укріпленого району знаходились: 632 станкових кулеметів «максим», 285 ручних кулеметів Дегтярьова, біля сотні артилерійських гармат різного калібру, 26 танків МС-1 (з 45-мм гарматою), 100 тракторів та біля трьох тисяч коней [3].

Досить вичерпну характеристику Тираспольського укріпленого району вдалося розшукати в німецьких архівах. Зокрема німецькі фахівці в 1942 році у своєму «Деншифті» відзначали, що «...укріплений район Тирасполь мав не допустити форсування противником ріки Дністер і виходу до міста Одеса. Ураховуючи те що через Дністер існує небагато мостів, то укріплений район відіграє важливу роль у захисті залізничного мосту між Бендерами та Тирасполем. Фортифікаційні споруди проходять уздовж східного берега Дністра до місця за 35 км на південний схід від Тирасполя, де береги остаточно відходять і широкі заболочені низини обступають ріку. Уже під Тирасполем припиняється глибоко врізане вузьке русло ріки, долина ріки становиться 7-8 км шириною та приймає частково болотистий характер. Місцевість у тилу – це степ. Довжина ділянки від 120-130 км,

початкова глибина – 2-4 км. Роки будівництва – 1932-1933, два укріплені вузли мають довготривалі вогневі споруди з підземними ходами. У загальному було встановлено 309 довготривалих вогневих споруд. Розмиви командних пунктів, що знаходилися безпосередньо на березі, спостерігались також і тут. Саме у гирлі Дністра, на Дністровському лимані, закінчувалась лінія Сталіна, яка приєднувалась до берегових артилерійських батареї та охорони залізниці Одеси» [3].

14 червня 1941 року начальник Генерального штабу генерал-армії Г. К. Жуков дозволив командуванню Одеського військового округу вивести сформоване на базі штабу округу управління 9-ї армії на польовий командний пункт до Тирасполя [5].

21 червня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення створити Південний фронт з метою підсилення управління військами Київського особливого та Одеського військових округів при веденні операцій на півдні України. Формування управління фронту покладалось на штаб Московського військового округу. Командувачем фронту був призначений генерал армії І. В. Тюленев. За директивою Ставки ВГК № 20466 до складу фронту з 00 годин 05 хвилин 25 червня увійшли 9-та та 18-та армії, а до безпосереднього підпорядкування фронту 9-й особливий (дислокований у Криму), 55-й та 7-й стрілецькі корпуси [5].

«Завдання армій Південного фронту, – говорилось у першій директиві фронту від 25 червня 1941 року, – обороняти державний кордон з Румунією. У випадку переходу або перельоту противника на нашу територію – знищувати його активними діями наземних військ та авіації, крім того, бути у готовності до ведення активних наступальних дій» [2].

За декілька годин до початку війни, а саме, 22 червня 1941 року, близько другої години ночі, до штабу 9-ї армії з Генерального штабу надійшла телеграма особливої важливості. О 4-й годині ранку командири 14-го і 35-го стрілецьких корпусів доповіли про початок бойових дій сухопутних угруповань противника. Цього ж дня до Тирасполя залізницею прибули командувач військ Одеського військового округу генерал-полковник Я. Т. Черевиченко і член Військової ради О. Ф. Коб-

ляков. Було прийняте рішення управління 9-ї армії перемістити до Красної Гірки, приблизно 18 км на північний захід від Тирасполя, до мінної групи «Красна Гірка» Тираспольського укріпленого району [2].

22 червня 1941 року керівництво Тираспольського УРу разом з партійними та місцевими органами влади, мобілізувавши місцеве населення, розпочало проводити інженерні роботи з дообладнання головної смуги оборони укріпленого району та обладнання передпілля на правому (західному) березі Дністра. Паралельно повним ходом відбувалось бойове злагодження частин і підрозділів гарнізону укріпленого району [1].

Специфіка Південного фронту відобразилась на формуванні його військово-будівельних органів і частин. Управління нового фронту створювалось на базі штабу Московського військового округу. Начальником інженерного управління округу, а згодом і Південного фронту був призначений Герой Радянського Союзу генерал-майор О. Ф. Хренов. Командування фронтом на новому місці виявило велику кількість недоліків, які не сприяли швидкому налагодженню управління підпорядкованими військами. Майже все керівництво Південного фронту погано знало театр воєнних дій. Новий фронт не мав ні органів оборонного будівництва, ні військово-будівельних частин. Військово-будівельні органи створювались на базі військово-будівельного управління Одеського військового округу і будівельних управлінь Верхньепрутського, Нижньепрутського та Дунайського укріплених районів [6].

28 червня 1941 року з ініціативи начальника інженерних військ Південного фронту Військова рада фронту прийняла важливу постанову «Про інженерну підготовку прифронтової смуги». Документ пропонував керівникам Молдови, південних областей України вжити заходів щодо організації сил та засобів оборонного будівництва в інтересах Південного фронту. Для виконання оборонних робіт передбачалось створення фортифікаційно-будівельних батальйонів. Використання будівельних матеріалів у прифронтовій смузі дозволялось лише з відома інженерного управління фронту. У липні 1941 року такі батальйони були створені: в Одеській та Кам'янець-Подільській областях – по 12, Миколаївській – 18, Кримській – 7, Ізмаїль-

ській – 6, Вінницькій – 14, по 500 чоловік у кожному батальйоні [6].

Ураховуючи те, що війська 9-ї армії отримали завдання з відходу на рубіж ріки Дністер і зайняття Рибницького і Тираспольського укріплених районів з метою їх оборони, Військова рада 9-ї армії прийняла рішення про визначення з'єднанням і частинам армії практичних рекомендацій щодо тактичних прийомів бою і порядку організації взаємодії з гарнізонами укріплених районів при обороні їх смуги з опорою на значну водну перешкоду. Для безумовного виконання вимог рекомендацій Військова рада довела їх до військ наказом [2].

18 липня 1941 року керівництво Приморської групи військ отримало директиву штабу Південного фронту, в якій приписувалось: «До ранку 21 липня 1941 року головними силами відійти на східний берег ріки Дністер, де, опираючись на центр і південний фас Тираспольського укріпленого району і Аккерманські позиції, у взаємодії з Чорноморським флотом не допустити прориву противника у напрямі Одеси, утримуючи останню за будь-яких умов» [2].

19 липня 1941 року Ставка ВГК перетворила Приморську групу військ в Окрему Приморську армію, наділивши їй завдання щодо прикриття Одеси і Миколаєва [2].

Відповідно до наказу штабу Південного фронту № 0027 смугу оборони Тираспольського укріпленого району зайняли частини 30-ї гірської стрілецької, 95, 25 і 150-ї стрілецьких дивізій [4].

21 липня 1941 року частини 50, 73 і 72-ї піхотних дивізій LIV армійського корпусу 11-ї польової армії групи армій «Південь» вийшли на західний берег Дністра по рубежу Оргіїв, Криулень, Бендери та розпочали підготовку до форсування ріки і прориву головної смуги оборони Тираспольського укріпленого району [7].

Відповідно до директиви ОКХ від 31 січня 1941 року, 11-а польова армія мала забезпечити прикриття румунської території від вторгнення радянських військ. У ході наступу військ групи армій «Південь» 11-а польова армія скоує ворожі сили, які їй протистоять, створюючи у противника хибну уяву про стратегічне розгортання потужного угруповання, у подальшому за активної

підтримки авіації завдати низку ударів по військах противника, які наближаються, не дозволити їм організовано відійти за Дністер [3].

LIV армійському корпус 11-ї польової армії групи армій «Південь» випало проривати Тираспольський УР. Корпус мав у своєму складі: 50-у, 72-у і 73-ю піхотні дивізії, 138-е артилерійське командування, 454-й корпусний батальйон зв'язку, 454-у корпусну службу постачання. Командував корпусом генерал кавалерії Ерік Хансен [7].

Піхотні дивізії корпусу мали у своєму складі 16 859 офіцерів і солдатів. На озброєнні частин дивізій знаходилося: гвинтівок – 10 691 шт., автоматичних гвинтівок – 3 876 шт., автоматів – 767 шт., станкових кулеметів – 118 шт., ручних кулеметів – 495 шт., піхотних гармат – 26 шт., польових гаубиць – 48 шт., протитанкових гармат – 75 шт., зенітних гармат (20-мм і 37-мм) – 12 шт., мінометів (50-мм і 80-мм) – 138 шт., автомашин – 902 од., тракторів – 62 од., 6 538 коней [7].

50-а піхотна дивізія форсувала Дністер північніше Дубоссар і завдала свого головного удару в напрямку Калараш – Затишся. Частини 72-ї піхотної дивізії форсували Дністер південніше Дубоссар і завдавали головний удар у напрямку Кишинів – Фрунзівка. Противник зумів форсувати Дністер і прорвати головну смугу оборони укріпленого району по обидва боки від Дубоссар. Після того як німці ввели у прорив свіжу 73-ю піхотну дивізію, радянські війська вже не змогли виправити ситуацію у цьому районі [3].

Відомо, що через прорив противником головної смуги оборони Могилів-Ямпільського укріпленого району він отримав змогу вести активні наступальні дії на південь по лівобережжю Дністра. Це призвело до виходу значних сил противника у тил Рибницького і у фланг Тираспольського укріплених районів. Після прориву головної смуги оборони Тираспольського УРу у районі Дубоссар війська 9-ї армії Південного фронту підпали під загрозу оточення в районі Кодима, Котовськ, Дубоссари. Виходячи з цього, командування Південного фронту змушено було віддати наказ на відхід з головної смуги оборони Тираспольського укріпленого району [3].

Подальші дії гарнізону Тираспольського укріпленого району добре описані у спогадах

у минулому начальника інженерних військ Південного фронту Героя Радянського Союзу генерал-майора Аркадія Хренова: «...Якщо Приморська армія відійшла за Дністер у відносному порядку, то в цьому була чимала заслуга Тираспольського укріпленого району. Починаючи з 25 липня 1941 року, укріплений район рішуче відбивав одну за одною безперервні атаки противника. Дванадцять діб укріплений район тримався – тримався до кінця, аж доки противник не почав обходити його з правого флангу, відтісняючи війська 9-ї армії» [8].

Тираспольський укріплений район дванадцять діб стійко стримував наступ противника, забезпечуючи відхід за Дністер частин Приморської армії, до складу якої він був включений наприкінці липня. Протяжність укріпленого району по фронту складала півтори сотні км. 4 серпня 1941 року, коли війська 9-ї армії відійшли, оголивши його правий фланг, виникла реальна загроза оточення. Укріплений район міг бути атакований з тилу і дістатись противнику разом зі своїм озброєнням і матеріальними засобами. Тому 5 серпня 1941 року Військова рада Приморської армії передала коменданту Тираспольського укріпленого району полковнику Г. М. Коченову наказ залишити довготривалі вогневі споруди, вивести людей зі зброєю, технікою та всіма боєприпасами і використовувати для поповнення польових військ. Комендант Тираспольського укріпленого району виконав наказ: протягом 6 серпня 1941 року під прикриттям одного окремого кулеметного батальйону та одного артилерійського дивізіону, які відбивали чисельні атаки противника, на залізничну станцію Карпове вивезли боєприпаси та чисельні матеріальні засоби, які були завантажені у вагони та відправлені до Одеси, до якої було лише 40 км. На вечір гарнізон укріпленого району, знявши з довготривалих вогневих споруд станкові та ручні кулемети і висадивши у повітря сорок сім 76-мм казематних гармат, поспіхом відійшов за частинами Приморської армії. Кулеметні довготривалі вогневі споруди Тираспольського укріпленого району завчасно до підриву не готувались, тому знищити їх не змогли [1].

7 серпня 1941 року всі частини гарнізону Тираспольського укріпленого району вийшли

до залізничної станції Карпове. Звідси, за розпорядженням начальника штабу фронту генерала Шешеніна, два окремих кулеметних батальйони були відправлені до Одеси на переформування, а ще раніше у розпорядження штабу Приморської армії зі складу гарнізону Тираспольського укріпленого району були направлені окремі батальйони – саперний і зв'язку. Решта окремих кулеметних батальйонів та артилерійський полк укріпленого району влились до складу стрілецьких дивізій Приморської армії. Таким чином, Тираспольський укріплений район перестав існувати. Натомість Приморська армія поповнилась одинадцятьма тисячами добре підготовлених кулеметників, артилеристів, саперів, зв'язківців, розвідників, отримала біля 500 станкових і 320 ручних кулеметів з 3,5 мільйона патронів, полк артилерійських гармат з п'ятьма бойовими комплектами на кожну гармату. Це відчутно підвищило бойову могутність двох стрілецьких дивізій Приморської армії [2].

Залишили свої спогади, пов'язані з проривом Тираспольського УРу, і німці. Так вони, зокрема писали: *«Росіяни добре укріпили перешийок біля населеного пункту Погреби в районі Тирасполя, правильно припустивши, що нападник, використовуючи вигідні приховані можливості виходу до водної перешкоди, саме в цьому місці спробує здійснити форсування і прорив через оборонну позицію на Дністрі»* [3].

«На перешийку шириною 3 км, що являв собою похилу, відкриту, майже не приховану ділянку місцевості за протитанковим ровом шириною 2,5-3 м, площинними перешкодами та малопомітними дротяними загородженнями, знаходились чотири кулеметні довготривалі оборонні споруди з дванадцятьма станковими кулеметами, що вели вогонь по фронту та по флангах, а також танкова вогнева споруда для ведення боротьби з броньованими об'єктами, артилерією на відкритих вогневих позиціях та піхотою. Між ними були розташовані чисельні добре замасковані позиції польового типу. Вогню артилерії протидіяли артилерійські батареї, що були сховані в котловинах та на зворотних схилах пагорбів на схід від дороги Дубоссари – Григоріополь» [3].

«Райони обстрілу важкою зброєю були відображені після вивчення вогневих позицій оборонних споруд, російських креслень не було знайдено. Поле обстрілу з російських довготривалих споруд в основному добре проглядалось, не дуже сприятливо була розташована споруда 711. Захист ділянок місцевості, що не були прикриті довготривалими оборонними спорудами, та інших тактично важливих пунктів забезпечували станкові кулемети, для них були передбачені запасні вогневі позиції» [3].

З притаманною німцям педантичністю і схильністю аналізувати свої дії противника німецькі фахівці підвели підсумки прориву Тираспольського УРу: *«Те, що цей наступ закінчився успішно за короткий час, з відносно малими втратами, є результатом, по-перше, якісної підготовки німецьких військ, по-друге – невдачі російського командування, яке не змогло правильно використати високу обороноздатність цієї укріпленої місцевості, поєднуючи бетонні оборонні позиції та оборонні позиції польового типу. З досвіду підготовки до форсування і прориву сильно укріплених позицій, набутого на Дністрі та на інших ділянках бою, витікає, що російські оборонні позиції можливо було знищити бойовими засобами інженерних військ, такими як вогнемети та димові шапки у поєднанні з зосередженими зарядами вибухівки та ручними гранатами під прикриттям вогню важкої зброї піхоти»* [3].

А тим часом вивільнені за рахунок згорання Тираспольського укріпленого району сили і засоби були використані не найкращим чином: замість створення єдиного і добре озброєного резерву армії, яким можна було надійно прикрити будь-який загрозливий напрям, сталося чергове розпорошення цих сил і засобів. Зняті з довготривалих вогневих споруд станкові кулемети «максим» пішли на посилення частин 25-ї стрілецької і 1-ї кавалерійської дивізій і частково в резерв командувача Приморської армії для того, щоб доозброїти новостворювані частини. Аналогічна доля спіткала й особовий склад Тираспольського укріпленого району. Замість декількох окремих кулеметних батальйонів був створений лише невеликий рухомий резерв на випадок, якщо румуни почнуть форсувати ріку Дністер [1].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. – Ч. 5. – К., 554 с.
2. Одесский Краснознамённый. – Кишинев : Изд-во «Картя Молдовеняска», 1985. – 345 с.
3. Службовий документ по російським береговим укріпленням. – Берлін : Вид-во Третього рейху, 1942. – 690 с.
4. Исаев А. В. От Дубно до Ростова. – М. : Изд-во «ГРАНЗИТКНИГА», 2005. – 584 с.
5. Рунов В. Первая кровь. (Перелом в истории). – М. : Изд-во «Яуза», 2009. – 455 с.
6. Маляров В. Н. Строительный фронт Великой Отечественной войны. – СПб., 2000. – 378 с.
7. Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и Верховное командование / К. Залесский. – М. : Изд-во «Яуза», 2005. – 815 с.
8. Хренов А. Ф. Мосты к победе / А. Ф. Хренов. – М. : Воениздат, 1982. – 498 с.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Коваль М. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.09.2014 р.